

Fai 'e 'Eletā Wilford W. Andersen

'O e Kau Fitungofulú

Ko e Maka 'o Hotau Huhu'i

'Oku ou fakamo'oni ko kinautolu 'oku tauhi 'Ene ngaahi fekaú te nau tupulaki 'i he tui mo e 'amanaki lelei. 'E foaki kiate kinautolu 'a e mālohi ke ikuna'i 'aki 'a e ngaahi 'ahi'ahi kotoa 'o e mo'uí.

Ne u 'a'ahi mo hoku fāmílí ki Nāvū 'i 'Ilinoi si 'i he ngaahi ta'u kuo hílí. Ko e feitu'u ia ne kumi hūfanga ki ai e Kāingalotu kimu'a 'o e Siasí. Ko e tokolahi 'o kinautolu ne mole honau ngaahi 'apí mo 'enau ngaahi fāmá, pea níihi ne mole honau ngaahi 'ofa'angá he fakautuutu 'o e fakatangá. Ne nau fakatahataha mai mo langa ha kolo fo'ou mo faka'ofa'ofa 'i Nāvū. Ka na'e toe mālohi ange 'a e fakatangá, pea 'i he 1846, na'e toe fakamālohi'i kinautolu ke nau mavahe mei honau ngaahi 'apí—lolotonga e fá'ahita'u momokó. Na'a nau tu'u laine pē mo 'enau ngaahi salioté 'i he Hala Pa'alé 'o talitali ke nau kolosi 'i he ngaahi vai 'aisi 'o e Vaitafe Misisipi ki ha kaha'u ta'e'iloa.

'I he'emaui tu'u 'i he Hala Pa'alé 'o fakakaukau ki he ngaahi tu'unga faingata'a'ia ne nau 'i ai, ne tohoaki'i 'eku tokangá ki ha ngaahi papa faka'ilonga ne tuki fa'o ki he ngaahi pou 'o e 'aa kuo tongi ai 'a e ngaahi lea mei he ngaahi tohinoa 'a e Kāingalotu faingata'a'ia ni. Ne mau fakatumutumu he'emaui lau e ngaahi kupu'i lea takitaha, he ne mau 'ilo he ngaahi tohi na'e 'ikai

ke nau mamahi mo loto-fo'i, ka na'a nau loto-ma'u mo loto-falala pea na'a nau fiefia. Na'a nau ma'u e 'amanaki lelei, 'a e 'amanaki lelei ko ē 'oku ho'ata he lea 'o e tohinoa 'a Sela Ti 'Amoni Lisí, 'i Fēpueli, 1846: "Ke kamata ha fa'hinga fononga peheni 'i he fa'ahita'u momokó . . . ne hangē ia ha lue ki he luo 'o e maté, ka na'a mau ma'u 'a e tui . . . [pea] na'a mau ongo'i ke mau fiefia he kuo hoko mai 'a e 'aho homau fakahaofi."¹

Na'e mātu'aki tukuhausia 'aupito pē 'a e kāingalotu ia ko 'ení, ka na'e 'ikai he siva 'enau 'amanakí. Na'e lavea honau

lotó, ka na'e mālohi honau laumālié. Kuo nau ako ha lēsoni loloto mo mahu'inga. Na'a nau ako 'oku 'ikai fakafalala 'a e 'amanaki lelei, mo hono ngaahi tāpuaki 'o e melinó mo e fiefiá, ki he ngaahi tūkunga 'oku hokó. Na'a nau 'ilo ko e ma'u'anga tokoni mo'oni 'o e 'amanaki lelei ko e tui – tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí mo 'Ene Fakalelei ta'engata, 'a e fakava'e pau pē 'e taha ke langa ai 'etau mo'uí.

'I he 'aho ní, 'oku 'i ai ha kulupu pai-onia kehe 'oku nau fakatātaai 'a e tefito'i mo'oni mahu'inga ko 'ení. 'I he Tūsité, 'aho 12 'o Sānuálí, na'e tō ai ha mofuike lahi 'i he fonua ko Haití. Na'e haveki 'a e kolomu'a ko Poata Pilinisi 'e he mofuiké. Na'e fakalilifu e mau-maú—fakafuofua ki he kakai 'e toko 1,000,000 ne mole honau ngaahi 'apí, pea laka hake he toko 200,000 ne lipoti mai kuo nau mālolóo.

Lolotonga hono fakakaukau 'i e māmani ha tali fakavaha'apule'anga ki ha me'a ne te'eki hoko pehē kimu'á, ne lolotonga fakahoko ki Poata Pilinisi ia ha tokoni fakafo mo fakalaumālie—na'e tataki 'eni 'e ha kōmiti ko e kau taki 'o e Siasí 'i Haití na'e fokotu'utu'u 'o fakataui ki he founga 'a e lakanga fakataula'eiki pea fakalele'aki e ue'i 'a e laumālié. Na'e kau 'i he kau mēmipa 'o e kōmití, 'a e ongo palesiteni fakasiteiki mo e ongo palesiteni Fine'ofa 'a e siteiki 'i Poata Pilinisi, mo e palesiteni fakamisioná, 'a ia ko hono ta'u 30 pē 'eni, pea 'okú ne tokanga'i e kau faifekau taimi kakato 'e toko 74 'i he Misiona Poata Pilinisi mo ha níihi kehe. Ko e kau Haiti kotoa 'ene kau faifekau, pea ko e fakaofó, ne 'ikai ha taha 'iate kinautolu 'e lavea 'i he fu'u mofuike lahi fau ko 'ení.

Na'e tuku ki he nima 'o e kau taki fakalotofonua fakalaumālie ko 'ení 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni 'a e Siasí, kau ai e ngaahi foaki 'ofa mei ha tokolahi 'o kimoutolu. 'Oku hounga'ia 'aupito 'a e kakai 'o Haití 'i he fu'u foaki 'ofa ko 'ení. Fakataui ki he fakahinohino 'a e kōmití, ne 'ikai hano taimi kuo a'u atu ha ngaahi loli me'akai mei he Lepupelika Tominikaní. Hili ha ngaahi 'aho síi mei he mofuiké ne a'u atu ha vakapuna mo ha uta me'akai, ngaahi me'a ngāue ki hono fakama'a e vai, ngaahi tēniti, sipi

kafu, nāunau fakafaito’o pea mo ha kau toketā.

Ne ‘ikai loko maumau e ngaahi falelotu ‘e hiva ‘i loto Poata Pilinisi mo e ngaahi feitu’u ofi takai atu ai—ko ha toe mana faka’ofo ia. Lolotonga e ngaahi uike hili e mofuiké, ne hoko e ngaahi falelotu ni ko e malu’anga ia ki ha kau Haiti ‘e toko 5,000 pea ko e ngaahi feitu’u ia ne fakatefito mei ai hono tufaki ‘o e me’akai, vai mo e nāunau fakafaito’o. Ne lava ke feau e ngaahi fie ma’u tefitó, pea kamata ke hū mai e māu ‘o teke’i atu e moveuveú.

Neongo ne uesia lahi e Kāingalotu Haiti tōnungá ni, ka ‘oku nau ma’u e ‘amanaki lelei ki he kaha’ú. Hangē pē ko e kau paionia ‘i he 1846, na’e lavea honau lotó, ka na’e mālohi honau laumālie. ‘Oku nau ako’i mai foki kiate kিতautolu ko e ‘amanaki lelei mo e fiefiá mo e nēkeneká ‘oku ‘ikai ko e ngaahi fua ia ‘o e tūkunga ‘oku hokó, ka ko e tui ki he ‘Eikí.

Na’e mahino ki he Palōfita ko Molomoná ‘a e ngaahi tūkunga faingata’a ‘o e mo’uí, pea na’a ne ako’i mahino mai ‘a e tokāteline ko ‘eni:

“Pea ko e tahá, ‘e hoku kāinga ‘ofeina, ‘oku ou fie lea kiate kimoutolu ‘o kau ki he ‘amanaki lelei. . . .

“. . . Vakai ‘oku ou pehē kiate kimoutolu te mou ma’u ‘a e ‘amanaki lelei ‘i he fakalelei ‘a Kalaisí . . . , pea ‘e fai ‘eni ko’e’uhi ko ho’o mou tui kiate ia ‘o fakatatau mo e tala’ofá.

Ko ia kapau ‘oku ma’u ‘e ha tangata ‘a e tuí kuo pau ke ne ma’u mo e ‘amanaki lelei; he kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘amanaki ‘e ‘ikai lava ke ‘i ai ha tui.”²

‘Oku hoko mai ‘a e ‘amanaki lelei mei he tui kia Sisū Kalaisí. Kuó Ne ‘osi ikuna’i ‘a māmani pea kuó Ne tala’ofa mai te Ne holoholo’i hotau lo’imatá kapau te tau tafoki mo tui mo muimui kiate Ia.³

‘E fifili ha ni’ihi pe ‘e anga fēfē ha’anau lava ke fakafoki mai e ‘amanaki lelei ‘i he taimi ko ‘eni ‘o e ongo’i faingata’a’iá mo e loto-fo’i. Kapau ‘oku ke kau ai, manatu’i ko e ‘amanaki lelei ‘oku hoko ia ko e fua ‘o e tuí. Kapau ‘oku tau fie fakatupulaki ‘etau ‘amanaki lelei, kuo pau ke tau fakatupulaki ‘etau tuí.

‘Oku ‘ikai ko e tui ki he Fakamo’uí ko ha tui lau pē. Na’e ako’i ‘e he

‘Aposetolo ko Sēmisi na’a mo e fanga tēvoló ‘oku nau tui mo tetetete.⁴ Ka ko e tui mo’oni ‘oku fie ma’u ki ai ‘a e ngāué. ‘Oku ‘ikai ko e tuí ‘a e faikehekehe ‘o e tēvoló mo e kāingalotu tōnunga ‘o e Siasí —ka ko e ngāué. ‘Oku tupulaki e tuí ‘i hono tauhi e ngaahi fekaú. Kuo pau ke tau ngāue ‘i hono tauhi e ngaahi fekaú. ‘Oku tau lau ‘i he Tikisinala ‘o e Tohi Tapú: “‘Oku ‘ikai hanga ‘e he ngaahi maná ‘o fakatupu ‘a e tuí, ka ‘oku fakatupu ‘a e tui mālohí ‘e he talangofua ki he ongoongolelei ‘a Sisū Kalaisí; pe ko hono fakalea ‘e tahá, ‘oku hoko mai ‘a e tuí ‘i he mā’oni’oni.”⁵

‘I he’etau fāifeinga ke tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá, fakatomalá ‘etau ngaahi angahalá, mo fakapapau’i ‘e fai hotau lelei tahá ke muimui ki he Fakamo’uí, ‘oku kamata leva ke tau tupulaki ‘i he loto-falala ‘e lelei e me’a kotoa pē tu’unga ‘i he Fakalelei. ‘Oku fakapapau’i mai e ngaahi ongo ko iá ‘e he Laumālie Mā’oni’oni, ‘okú ne to’o atu meiate kিতautolu ‘a e me’a na’e ui ‘e he’etau ngaahi fa’ē mo e tamai paionia ko “[e ngaahi me’a ‘oku tau hoha’a ki ai].” Neongo hotau ngaahi ‘ahī’ahí, ka ‘oku tau ongo’i ‘oku lelei e me’a kotoa pea te tau hiva mo kিতautolu ko e mo’oni “‘e lelei”⁶ ‘a e me’a kotoa pē.

‘Oku ‘ikai te u loto ke fakasi’isi’i ‘a e mo’oni ‘o e taimi faingata’a fakafaito’o. ‘Oku pehē ‘e ha ni’ihi ko e veté’anga ‘o e taimi faingata’a mo e loto- hoha’a ko e hano talatala ki ha kau mataotao. Ka

ko e tokolahi ‘o kিতautolu, ‘oku kamata ke mole atu ‘a e loto-mamahí mo e ilifiá pea fetongi mai ia ‘e he fiefiá mo e nongá ‘i he taimi ‘oku tuku ai ‘etau falalá ki he Tokotaha na’a Ne fa’u e palani ‘o e fiefiá mo e taimi ‘oku tau fakatupulaki ai ‘etau tui ki he Pilinisi ‘o e Melinó.

Ne toki maté ni atu pē haku kume’a mamae ‘i he kanisaá. Na’a ne ma’u ha tui lahi mo hono fāmilí. Na’e ongo mo’oni ‘ete sio ki he anga hono matu’uaki ‘e he’enua tuí ‘a e fu’u taimi faingata’a ni. Na’e nonga honau lotó pea na’e tokoni ia mo ne fakamālohia kিতautolu. Kuo ú ma’u ha ngofua meiate kিতautolu ke u lau atu ha tohi ‘a ha mēmipa honau fāmilí ne fai ia he ngaahi ‘aho si’i kimu’a pea mālōlō ‘ene tangata’eikí:

“Na’e faingata’a makehe ‘aupito ‘a e ngaahi ‘aho faka’osi . . . Ne mau fakatahataha atu ‘anepō ki he ve’e mōhenga ‘o ‘emau Tangata’eikí, pea ne mau ongo’i e laumālie ‘o e ‘Eikí ‘oku ngāue mo’oni ke hoko ko e fakafiemālie kiate kিতautolu. Ne mau ma’u ha nonga. . . . Ko e me’a faingata’a taha ia ne mau a’usíá, ka ne mau ongo’i nonga ‘i he ‘ilo . . . kuo tala’ofa mai ‘emau Tamai Hēvaní te mau toe nofo fakataha ko e fāmilí. Hili hono fakahā ange ‘e he toketaá ki he ‘emau Tangata’eikí ‘i falemahaki he ‘ikai ke toe felave ha me’a, na’a ne sio mai kiate kিতautolu kotoa ‘i he tui haohaoa pea ne fehu’i mai, “‘Oku ‘i ai ha taha ‘i lokí ni ‘oku ‘ikai ke

fiefia 'i he palani 'o e fakamo'uí?" 'Oku 'ikai, pea 'oku mau fakamālō koe'uhí ko ha tamai mo ha fa'ē kuó na ako'i ki-mautolu ke mau ma'u ha falala hao-haoa ki he palani."

'Oku ou lea atu kiate kinautolu kotoa pē 'oku mamahí, tengihía, fehangahangai he taimí ni pe ko e kaha'ú mo e ngaahi 'ahí'ahi mo e faingata'a 'o e mo'uí. Ko 'eku pōpoakí kiate kinautolu kotoa pē 'oku loto-hoha'á pe manavahē pe loto-fo'i. Ko 'eku pōpoakí ko ha vanavanaiki pē—ko ha fakamanatu 'o e fale'i fakafiemālie pau mei ha Tamai 'ofa ki He'ene fānaú talu mei he kamata'anga 'o e māmaní.

"Manatu, manatu 'oku makatu'unga 'i he maka 'o hotau Huhu'i, 'a ia ko Kalaisi ko e 'Alo 'o e 'Otuá, kuo pau ke mo langa ai homo makatu'ungá; koe'uhí ka tuku atu 'e he tēvoló 'a 'ene ngaahi matangi mālohí, 'io, 'a 'ene ngaahi ngahaú 'i he 'ahiohió, 'io ka fa'aki kiate kimoua 'a e kotoa 'o 'ene 'uha maká mo 'ene fu'u afā lahí, 'e 'ikai ma'u 'e ia ha mālohi kiate kimoua ke fusi hifo 'a kimoua ki he vanu 'o e mamahí mo e faingata'a-ia 'oku 'ikai hano ngata'angá, koe'uhi ko e maka kuo langa ai 'a kimouá, 'a ia ko e makatu'unga mālohi, 'a ia ko ha makatu'unga kapau 'e langa ai 'a e tangatá 'e 'ikai lava ke nau hinga."⁷

'Oku ou fakamo'oni kiate Ia, kuó Ne ikuna 'a e māmaní, he 'ikai ke Ne fakangalo'i pe lí'aki kitautolu he kuó Ne tohi tongi kitautolu 'i Hono to'ukupú.⁸ 'Oku ou fakamo'oni ko kinautolu 'oku nau tauhi 'Ene ngaahi fekaú te nau tupulaki 'i he tui mo e 'amanaki lelei. 'E foaki kiate kinautolu 'a e mālohi ke ikuna'i 'aki 'a e ngaahi 'ahí'ahi kotoa 'o e mo'uí. Tē nau a'usia ha melino 'oku lahi hake 'aupito ia 'i he fa'a 'iloá.⁹ 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Sarah DeArmon Rich, 'i he Carol Cornwall Madsen, *Journey to Zion: Voices from the Mormon Trail* (1997), 173–74; ne toe fakalele'i e sipelá ke fakaeonopooni.
2. Molonai 7:40–42.
3. Vakai, Fakahā 7:17.
4. Vakai, Sēmisi 2:19.
5. Bible Dictionary. "Faith."
6. "Ha'u Kāinga 'Oua Manavahē," *Himi*, fika 18.
7. Hilamani 5:12.
8. Vakai, 1 Nifai 21:16.
9. Vakai, Filipai 4:7.